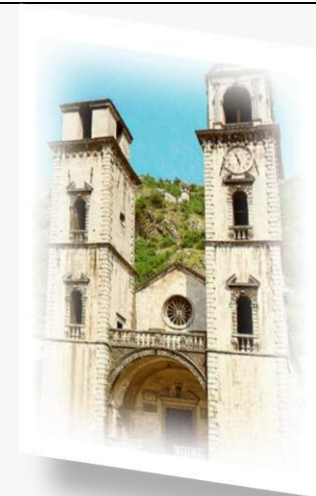
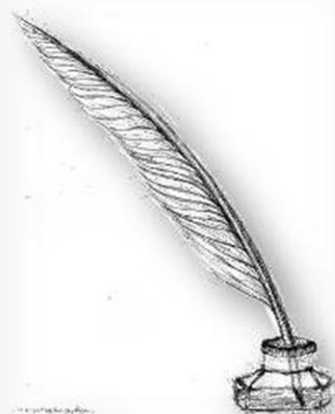

PISCI I PUTOPISCI O BOKI KOTORSKOJ

VIKTOR VIDA:

Zavičaj

Rođen sam u Kotoru, velikoj smeđoj tvrđavi, ali kad me pitaju za zavičaj, kao što prsti traže i otkidaju najljepši cvijet, moja duša odabire Perast. On je grad duše, tužno veselje duše, kao njegovi vrtovi s ružama, koji raduju oči. On mi je zarana ispunio duh vedrinom, kao zdenac, u kojem se prelamaju zrake. U njemu sam već u djetinjstvu nazreo nužni red sklada, odazive nevidljive geometrije među stvarima. Mi Hrvati s mora poput osalih Mediteranaca doživljavamo ljepotu kao jednu od prvih stvarnosti, čula zdušno sudjeluju u igri svjetlosti, koja oblikuju stvari... Naši graditelji, koji bijahu žarki kršćani, prelili su prigušenom čežnjom zarobljeni zrak među stupovima, izrađujući stajališta za vid krasnih perspektiva. U tim duhovnim iznašašćima, naši ljudi kao Laurana, učitelj Bramantea, pridonjeli su svoj dio apologiji Katoličanstva, ostvorenoj u Stanzama. Perastu dugujem osjetljivost za boje, ugođaje i arhitektonske mjere. Misao, poneki put providnu kao tajanstveni život u zelenim dubinama, koji se, izvučen na površinu, ne da rukom uhvatiti. Od sveg gorkog mora najljepša je pjesma. Kuće su mu bijele kocke, pravilne; iznad kuća na surom brdu ima pojas zelenih baština; iza njih pruža se predjel bezobličnog kamena, okruglog ponekad od kiša s kraja jeseni. Pred gradom je more plavetno, nebo izjutra ima boju golubljev vrata s mliječnim preljevima glatke školjke. Krao sam se kroz vrtove naranača, šuljao sobama, u kojima je kroz stare zastore odzvanjalo nebo, odrazujući se na bakrenim sudovima i pliticama od majolike..... Sjećam se mnoge smrti u Perastu, smrti prirodne i lijepe. Pred kućom su cvale akacije. S mora je dopirao miris ljetnog vjetra, koji se miješao s mirisom starine u sobama. U tom kraju se ljudski živi i dolično umire, a Perast je slatkim umorom mrtvi grad. Slava Perastu!

FRANO ALFIREVIĆ:**O Boki**

Krajevi kao i bića imaju dušu kojom su nam bliži ili dalji, a usred ove prirode, gdje nam se čini da smo se vratili u prve dane zemlje, samo čovjek koji žudi za najdubljom samoćom može da se osjeti potpuno blizak toj beskrajnoj melankoliji.

Mnogi su kao u snu vidjeli i pohodili ovo okovano more i bili zadivljeni veličanstvom brda; neki iskusni stranci putnici rekli su da je ovo najljepši kraj na svijetu, ali mnogi su uza sve divljenje otišli s osjećajem da je pejzaž Boke nečovječan. Jer, ovo je irealna, vrhovna samoća, gdje priroda govori primarnom snagom stvaralačkog duha, i ovamo treba da dođe onaj tko hoće da osjeti njezinu praiskonsku čistoću ili može da vrati sebi mir koji je izgubio, nešto od svoje davne djetinje duše. Tužan je čovjek, jer rijetko osjeća pravi glas prirode, a njegova se malenkost vidi u tome što je i preveć nastojao da prirodu savlada, dopuni i poljepša.

Pejzaž Boke ima u svojoj ljepoti nešto nečovječansko, u dubinama, ali u sve njegove svjetlosti i sjenke treba uranjati dugo, pažljivo i ispitivački, gotovo s pobožnom predanošću, da bi smo se preporodili utiscima poslije koji riječi dobivaju drugi, viši smisao i nečovječansko postaje ljudsko, jer se duh tajanstveno prijateljuje s onim što je uzvišeno, a i prizori najtužnije ljepote kriju dio našeg najtužnijeg bića.

Frano Alfirević, Putopisi i eseji, 1942.**O Perastu**

Perast je najtiši grad Boke. Melankolija mrtvih, ostavljenih gradova koji su nekada u bogatstvu bili puni života, vlada u njegovim uskim ulicama što rijetko odzvanjaju od koraka. To je Brugges ovoga kraja i naše zemlje... Cio Perast je kao velika napuštena kuća. Mali trg pred crkvom, s divnim renesansnim zvonikom, tužan je kao raskošna odaja iz koje su svi otišli poslije svršene svečanosti... Stotine jedrenjaka imao je jednom ovaj zavičaj izvanredno vještih pomoraca.

MAKSIM ZLOKOVIĆ

“Boka Kotorska, kao rijetko koji kraj jadranskog primorja, čuva na čitavoj svojoj teritoriji ostatke ljudske civilizacije i kulture iz raznih epoha historijskog bitisanja. Ovim krajevima, odzvanjala je pjesma jasne i elegantne riječi sa vizantijskih spomenika, ozarivao nas sjaj umilnog lica sa srpske freske, oduševljavao nas proizvod mletačke kičice i eho njihovih orgulja i zvona”

VICKO NIKOLIĆ

...i onaj koji prvi put, kao i onaj koji stoti put uđe u Boku, već na samom ulazu osjetit će nešto lijepo i posebno kao da ulazi u neki drugi novi, nepoznati svijet, nešto poput sna, nešto drugačije što se ne da objasniti, već to treba vidjeti i doživjeti”

BRANKO MOMČILOVIĆ-BRITANSKI PUTNICI O NAŠIM KRAJEVIMA U XIX VIJEKU

"...Od Herceg-Novog na ulazu, do Kotora na kraju, duž cijelog zaliva rasuta su sela i usamljene vile koje se uzdižu pored samog mora. Bogati vinogradi, limunjaci i maslinjaci uzdižu se strmo do znatne visine iznad vegetacione linije, ogromne gole stijene dižu se naglo i vrtoglavo do alpinske visine, dok se s one strane kopna ne završe crnogorskim vrhovima.

U podneblju, koje preko Jadrana gleda na blage obale Apulije, jesen je lako stavila svoj otisak na padine okolnih planina: žuta boja strmih šuma počela je da se miješa sa tamnozelenim maslinama. Boka više nije bila u veselom zelenilu, već, kao dobro očuvana ljepotica, u svoj prijatnosti rane jeseni, dok je grimiz vedrog sunčanog smiraja zaodijevao njene najogoljelije vrhove svojom ublaženom blistavošću. Na pola puta do Kotora (jer prolaz je dug i vijugav) zaliv se sužava na malo više no što je Đerdap na Dunavu, i brod sječe između litica da bi ponovo ušao u širok bazen. Kako se parobrod brzo kretao po mirnoj, kopnom opkoljenoj vodi, svi su izišli na palubu da vide novu promjenu čarobne panorame. S vremena na vrijeme je pucanj, ispaljen sa nekog rta ili iz ribarskog seoceta, odavao društvo strijelaca pri gađanju, neka tužna Belinijeva melodija, koju je izvodila grupa svirača, razlegla se vodom umilno odgovarajući na daleki izazov.

Bila je noć kad smo bacili kotvu pred Kotorom, planinski oblici su se slabo nazirali, ali dovoljno da mi pokažu da sam na dnu nekakvog kotla. Svjetlosti su treperile na prozorima grada, odblijesci buktinja na pristaništu odražavali su se na vodi dugim prugama drhtavo žute boje. Buka čamaca dolazila je s lijeve strane broda; a paluba, prepuna čamaca za iskrcavanje, pružala je prizor prilično turobne novine. Pri iskrcavanju, carinici su pažljivo pregledali moj prtljag, pošto sam dolazio sa ostrvlja; zgoda koju njihove obale pružaju krijumčarima je izgovor za iznimnu strogost u kopnenim lukama..."

...Ali moji izgledi kad sam ostavio Korčulu nisu bili mnogo veseli: žetva u Crnoj Gori 1846. godine strašno je podbacila; narod je umirao od gladi; Vladika, čiji je autoritet obično bio suveren u održavanju reda, bio je odsutan, u Beču, da pribavi sredstva za kupovinu žita, i, uprkos naporima njegovog izaslanika, grupe od sto i pedeset naoružanih ljudi svake noći su vršile upade na austrijsku teritoriju i pljačkale vile bogatih Bokelja, bivših brodskih kapetana. Svaki parobrod je nosio trupe naoružanih ljudi da očiste granicu; a meni su ozbiljno savjetovali da se okanim Crne Gore do mirnijih vremena; ali kako je moguće da nikad više ne budem tako blizu nje, a lično iskustvo u Otomanskom carstvu mi je pokazalo da se opasnost posjećivanja nemirnih oblasti pokazivala uvijek varljiva, odlučio sam da krenem.

Jednog svijetlog sunčanog popodneva prvih dana decembra, parobrod je uplovio u Boku, a svaki pedalj palube bio je pokriven naoružanim ljudima. Pri pogledu na ovaj zaliv, tako čujem po svojoj prirodnoj ljepoti, dugogodišnja želja bila je ispunjena. Stigavši u Kotor Kazoti je dao oduška ushićenju na svoj tihi način: "Kako je divan prizor bodopad na Krki! Kako je veličanstvena građevina katedrala u Šibeniku!" A onda, poslije dugog nabranjanja, dodaje: "Ali je najljepši od svega Kotorski zaliv".

A.A.PATON

Highland and Islands of the Adriatic (1849.)

PUTOVANJE SAKSONSKOG KRALJA FRIDRIHA AUGUSTA U CRNU GORU BARTOLOMEO BIASOLETTO¹

...Išli smo do vrha brda koje predstavlja poslednju i najvišu granicu tvrđave, oko 400 stopa iznad nivoa mora. Ovdje se, kao u bajci, prvo brdo koje je izgledalo kao dio onog iznad njega, što se oslanja na Crnu Goru, odjednom odvađa. Ova kolosalna stijena, ili odvojeno brdo, otpozadi je strmo odsječeno te se stvara strmi ambis od kojega podilaze žmarci i stvara vrtoglavica svakome ko bi pogledao odozgo prema dolje. U podnožju ove provalije nalazi se selo Špiljari od oko dvadeset familija, koje je nesrećno smješteno, pošto ispred sebe ima jedan moćan zid, a sa druge strane je u očajnom položaju, jer se nalazi na dohvat Crnogoraca, kojima su se znali suprostaviti sa mnogo hrabrosti.

Posmatrajući sa ovog vrha dolje položeni bazen, male barke koje su se veslanjem kretale po luci izgledale su kao brojni vodeni pauci (Hydrachne), što se sa raširenim nogama otiskuju naprijed i ostavljaju tragove na površini bare ili jezera.

Kada smo sišli, naišli smo u gradu na okupljene sve šefove komuna i gradova iz ove administrativne uprave u oblasti. Bili su svečano obučeni u nacionalnu nošnju, sa mušketom, pištoljem i handžarom (kratak turski nož). Oružje je u svemu odgovaralo njihovom načinu odijevanja, bilo je odabrano i bogato ukrašeno ručiocima u srebru.²

Lokalne vlasti su ih predstavile kralju koji se udostojio da ih primi i da im se obrati riječima o njihovoj odjeći, njihovom oružju, običajima i dr.

Nekolike žene iz ove oblasti, obučene u njihove raznovrsne nošnje, takođe su bile predstavljene prisutnom kralju.

Starješine gradova postojile su se na pijaci ispred kuće oblasnog kapetana. Izveli su vojnu vježbu sopstvenim puškama uz komandu na slovenskom jeziku. Kralj je stajao na terasi iste kuće i sa zadovoljstvom posmatrao njihove različite manevre. Zatim su odložili puške i započeli jednu svoju nacionalnu igru, pri čemu su pokazali veliku vještinu i okretnost. Poslije je kralj posjetio crnogorski pazar smješten na jednom trgu van grada, kraj takozvane Porta fiumera. Tu se tri puta nedjeljno održava pazar i to utorkom, četvrtkom i subotom.

Na ovaj pazar i ljudi i žene, bez razlike, donosili su svoju robu koja se sastojala od: drva za ogrijev, jaja, pršute, masti, slanine, kastradine (meso od uškopljenog brava soljeno i dimljeno kojim se trguje u Trstu, Veneciji i drugdje, a traženo je i od mornara i ribara), kupusa, zečeva, jarebica, drugih ptica i divljači, loja, meda, voska, pastrmke iz njihovih jezera, ukljeva (scoranze) (mala riba soljena i dimljena, gotovo slična sardeli), krtole, listova ruja (*Rhus cotinus*)³ za štavljenje, razne kože, vune, sira i drugog. Pazar je bio dobro snabdjeven i posjećen. Primijetio sam u velikom broju žene, koje su pokazivale odlučnost i odgovarale su bez zbunjenosti. Ženama je bez ograničenja dozvoljen pristup u grad, a muškarcima, naprotiv, samo u određenom broju i tek nakon što bi na pazardu odložili svoje oružje.

(1838.g.)

¹ O putu saksonskog kralja u Crnu Goru Bartolomeo Biasoletto, koji je bio u njegovoj pratnji napisao je knjigu. Knjiga je prvi put objavljena u Trstu 1841. godine.

² Bokelji mnogo drže do luksuznog oružja. Bogati brodovlasnici (npr. familija Milošević iz Dobrote) od starine posjeduju brojno lijepo izrađeno i ukrašeno oružje raznih vrsta. I kod običnih pandura, koji jedva da imaju jedan zdravi lonac u domaćinstvu, može se naići na oružje koje vrijedi par stotina talira. Ovdje treba, uostalom, zapaziti da se u ovoj zemlji ne ide u lov prema našem shvatanju. Puška je stalni pratilac ovog čovjeka, čak i uz plug, da bi mu mogla poslužiti ako bi bio napadnut (Gutschmid).

³ Ovo drvo ili žbun nerijetko se srijeće i u Njemačkoj u baštama, pod nazivom "Perückenbaum", "*Rhus cotinus*, (u nas "ruj" ili "rujevina"-prim.prev.). (Gutschmid).

**"Kada su sijani biseri prirode,
na ovom mjestu zahvaćeno je punom šakom"**

Bajron

VLADIMIR BRONEVSKI, ruski oficir (posjetio Crnu Goru 1806.god.)

U Škaljarima, selu koje leži u prelijepoj dolini Kotora, dali su mi konjića i mi smo počeli da se uspinjemo na goru, čiji se vrh penje u oblake...Planina na koju je odavde trebalo da se popnemo stajala je još iznad prve planine, a vrh se gubio u oblacima. Sunce je zalazilo, postajalo je tamno.

Do Cetinja, gdje je trebalo noćiti, ostalo je još 18 vrsta. Put je išao uz takav uspon i pored takvih strahota da sam prillegao na šiju mog konja, koji se peo po ivici ponora, u glavi mi se vrtjelo i molio sam se da se zaustavimo u prvom selu. Pratilac me je uvjeravao da nema nikakve opasnosti i da treba kod njega da noćim. Odjedanput čuli smo prodorne krike. Onaj što je bio sa mnom odgovorio je istim glasom. Spontani strah me je obuzeo i još se više povećao kad smo stigli do jednog izvora gdje smo zatekli grupu Crnogoraca, koji su se vraćali sa pijace u Kotoru...

Poradovao sam se kad sam u blizini vidio nekoliko upaljenih buktinja, to je bila gomila dječaka sa svježnjima upaljene slame. Pribojavao sam se dolaska u selo. Zaustavio sam konja. Prvi koji mi je prišao bio je knez sela, a to je titula koja pripada seoskom glavaru. On mio je odlučno izjavio da treba da noćim kod njega...

(Vladimir Bronevski, "Zapisi o Crnoj Gori", CID, Podgorica)

**MUCIO TOMAZINI, italijanski botaničar, posjetio Crnu Goru 1827. god.
"Botanička putovanja po kotorskom okrugu"**

Postojeći opisi Bokokotorkog zaliva stalno su u meni pobuđivali niz lijepih slika. Međutim, ovdje ću se zadržati samo na utiscima koje jedan predio izaziva kod botaničara. Kad se plovi kroz zaliv Boke, koji se mnogobrojnim krivinama uvija između oštro osjenčenih planina, kod svake sljedeće krivine otvara se novi pogled i mijenja sadržaj pejzaža. Prodirući dublje u lavirint planina, sve više se osjeća stegnutost, da bi bio potpuno stiješnjen kod pristajanja u Kotoru, koji postaje stvarnost tek kada mu se potpuno približiš. Gradić leži skriven u dubini zaliva, u podnožju gradske tvrđave, koja tu stoji kao da se odvojila od planine Sedlo (Lovćen), a koja je tako nazvana zbog svog izgleda, koji sa otvorenog mora podsjeća na sedlo. Stiče se utisak da se planina stropoštava u dubinu, a da pojedine stijene zaostaju da prijeteći vise, kao da će i one početi da se uskoro otkidaju...

(Iz knjige "Crna Gora vrata Balkana", Obod, Cetinje, 1991.)

**ALEKSANDAR FON ROJC, ruski dvorski savjetnik, 1832.g.
"Slobodne zemaljske opštine Crne Gore (Montenegro)"**

Od Kotora se vidi tamna planina obrasla šumom koja nadvisuje gole litice čiji su pojedini najviši vrhovi, čak i u mjesecu junu pokriveni snijegom. To je Crna Gora, ili Crna Brda, planinska zemlja...Divnom ravnicom Škaljara vijuga uz brdo lijepi prokrčeni put, između vinove loze, trešanja i oraħa, smokava i grmlja od šipaka, kroz bašte i ljupka dvorišta, ostavljajući iza sebe najveličanstvenije vidike sve dok se bujno zagasitozeleno lišće, postepeno ne prorijedi, ali u istoj mjeri nastaje pozadi širi i uzvišeniji pogled na zupčasto brdo koje, u mirisnom plavetnilu, opkoljava zaliv sa mnogim krivinama. Najzad se vidi preko brdskog grebena Jadransko more u svom južnom plavetnilu...Put, koji je u početku širok, sužava se u jedva primijetnu pješačku stazu, a tu prestaje granica kotorskog okruga. Sada se pojavljuju crnogorske planine poput bedema...Uski pješački put postaje sve krševitiji, planina sve strmija...Sve je to isprekidano izlomljenim liticama čiji su oštri bridovi jedva primjetljivo otupljeni od spuštanja i penjanja ovih gorštaka kroz vjekove...Samo jedno selo koje je sazidano od slabo učvršćenih ili oskudnih komada stijena, prrekida tu pustoš jednim gajem ne davno odnjegovanih hrastova, ili sa malo voćaka i neznatnim komadom oranice...

(Iz knjige Jevta M.Milovića, "Njegoš u svom vremenu")

L.K. VIALA DE SOMIJER, francuski pukovnik, komandant Herceg-Novog, guverner Kotora i šef General štaba Druge divizije Ilirske armije u Dubrovniku, posjetio Crnu Goru 1810.godine

...Pošao sam iz Kotora 10.novembra 1810.godine, u pratnji jednog vojnika. Najuobičajenija veza od Kotora do Cetinja vodi preko Škaljara, ostavljajući desno Vrmac i Trojicu, i preko zaseoka Špiljari kojim dominira tvrđava Sveti Jovan. Ovaj drugi put koji vodi prema Vrbi, prvom crnogorskom selu, je kraći, i mada je najopasniji, i sami Crnogorci najčešće njega koriste za veze sa Kotorom, a u prvom redu kada idu u trgovinu.

Poslužio sam se imenom "put" da bih označio kuda se dolazi do Crne Gore, međutim, istinu govoreći, taj izraz je neprikladan, ali ja ne mogu da nađem nijedan drugi kojim bih izrazio svoju misao. Čak ni "staza" ne odgovara. Ovaj je predio namjerno stvoren za one koji ovdje žive i isključivo za njih.Tvorac je, bez sumnje, prilagodio čovjeka zemlji i zemlju čovjeku.

Zamislite jedan amfiteatar sa tri prostrana reda sjedišta, od kojih se svaki sastoji iz mnoštva brda koja u utrobi gotovo okomitih prevoja ne pokazuju nikakve tragove života.Treba se pentrati kroz pukotine koje su neprekidno stvarane raspadanjem nepomičnih masa... Stoga smo s velikom mukom došli do prve zaravni. Tu se ukazao jedan dosta prostran predio, ali surov i neravan... S toga mjesta do one strane Vrmca, dokle god pogled može da dopre, vidi se Jadranski zaliv...Sa ovog prvog platoa kao da nema nikakvog izlaza, novi lanac planina uzdiže se kao ogromna prepreka... Uz pomoć vodiča, uzanim stazama zalazimo duboko u zemlju... Sat kasnije izlazimo iz tjesnaca. Putujemo još dva sata i, gotovo neosjetno, dolazimo do drugog platoa...Nastavljamo put: isti dekor s jedne strane, a sa druge još čudniji predjeli: slika postaje tamnija...Tu čovjek gubi nadu da će dospjeti na onu drugu stranu...planinski vijenac koji zatvara vidik izgleda neprohodan. Međutim, kad priđete bliže, iznenada se ukazuje više prolaza. Stižemo na zaravan...Čovjek se tu po prvi put oporavlja od nemira i straha...pred nama je ravnica čija pozadina, u istom kadru, stvara čaroliju najupadljivijih

kontrasta...Lijevo prema planinama duž Hercegovine, na ravnici pasu stada koja pružaju drugačiju sliku i svjedoče o bogatstvu...Dugo smo, diveći se bez riječi, iz daljine uživali u prekrasnom pogledu. A tamo krici divljih životinja, oštri zvuci ptica grabljivica, brzi i neprekidni žubor vode jednolično se ponavljaju negdje daleko u strašnim pećinama, slabeći beskonačno. Surovost predjela, oštrina klime, mnoštvo tamnih oblaka koji žure i gomilaju se, i grmljavina koja gotovo stalno odjekuje u ovo doba godine...stapaju se u tužnu cjelinu koja izaziva nemir i koju čovjek ne može da razumije pribrano i bez straha. Međutim, naići ćete na divan prizor, ako se prkoseći...usudite popeti do vrha planine i sa visine otkrijete prostranstvo mora...

...Naišli smo na jednu crnogorsku stražu koja je trebalo da nam se priključi, pošto nam se, po običaju, ukažu vojničke počasti plotunom iz mušketa. Tako sakupljeni, stigli smo na Njeguše, guvernadurovo sjedište. Na dvadesetak koraka od prvih kuća u susret mi je došao guvernadur u pratnji protopopa, još dva druga sveštenika i šezdeset najuglednijih ljudi pod oružjem. Poslije prvih uobičajenih komplimenata, guvernadur je moju lijevu ruku položio na svoje desno rame, a svoju desnu ruku na moje lijevo rame i pritom rekao: "Usrećićeš me postajući moj prijatelj, jer ti nijesi došao sa lošim namjerama. Već si mi mio s toga što si se osmjelio da dođeš u našu zemlju. Sve zvijezde na nebu će se ugasiti prije nego što te zaboravim".

Pucnji iz pušaka, zvonjenje zvona, kliktanje naroda, izazvali su oduševljenje...Sa svih strana se čulo: Bože! Napoleonov soldat! Njeguši, svakidašnja guvernadurova rezidencija, pružaju najljepšu sliku: jedna velika kružna ravnica usred planine, brojne i dosta velike kuće okružuju podnožje planine i, dižući se kao amfiteatar, ostavljaju dosta prijatan utisak. Kuće, gledane iz daljine kao da formiraju beskrajni hodnik...Ovo je jedno od najvećih sela gdje su česti pijačni dani. Tu je sjedište svjetovne vlasti...

Masnastiri i konaci su lijepi, guvernadurova kuća i kuće nekoliko uglednijih ljudi spadaju među lijepo građene i zbog toga čudno odudaraju od ostalih. Nigdje sem u manastirima nema tragova vajarstva, nema dekoracija ni u unutrašnjosti, ni na spoljnim djelovima privatnih kuća, čak i namještaj koji se ponegdje može naći, grubo je rađen; onaj u kome je korisno spojeno sa lijepim donijet je iz Pule, Trsta, a češće iz Venecije, preko Kotora. Što se tiče unutrašnjosti kuća, dovoljan je jedan jedini opis. Žitelji spavaju na zemlji, na asurama ili prostiračima. Svuda vatra gori nasred prostrane odaje, oko nje je postavljeno kamenje ili klupice, sjedi se u krug. Tu se i hrana priprema...

(Viala de Somijer, "Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru, Cid, Podgorica)

FRIDRIH OREŠKOVIĆ, austrijski kapetan, 1838.g. (u pratnji saksonskog kralja

...G.Karačaj i ja pratili smo Njegovo Veličanstvo sa još 30 dobro naoružanih Bokelja koje je g.okružni poglavar iz učtivosti i zbog sigurnosti odredio kao pratiocce Njegovom Veličanstvu kroz one divlje, krševite planine; oni su sa otprilike isto tolikim brojem Crnogoraca koji su nam zajedno s Vladikom izašli u susret, obrazovali dosta značajnu povorku...

Za vrijeme gaženja velikih količina snijega po visokim planinama dogodio se osobit slučaj koji je mogao biti vrlo opasan po Njegovo Veličanstvo: u jednom ždrijelu gdje su se nalazili vrlo debeli slojevi leda koji su ozgo bili pokriveni snijegom, pokliznuo se preko dva hvata konj na kojemu je jahalo Njegovo Veličanstvo, ali se srećom nije stropoštao u provaliju, već se odupro nogama i ispravio se. Vladika koji je jahao na konju za Njegovim Veličanstvom, pričao mi je kasnije da mu se pri tom pogledu krv u žilama sledila...

(Iz knjige, Jevta M. Milovića "Njegoš u svom vremenu", NIO UR, Nikšić, 1985.)

HAJNRIH ŠTIGLIC, njemački književnik i putopisac, 1839.godine

Krenuli smo...naprijed je išla moja voditeljka, a ja sam sa mazgom, ili bolje rečeno, mazga sa mnom, iza nje. Za žitelje iz ravnice gotovo je nevjerovatno sa kakvom sigurnošću ove životinje idu i najužim stazama ovih strmih obronaka; one veoma spretno i na vrijeme umiju da izbjednu svaku opasnost i da zaobilaznim putem potraže neki bolji prolaz, pri čemu čak i na strmom glatkom kamenju gaze sigurnim korakom. Čovjek može i na najstnijim uzvisinama da im preko vrata prebaci povodac, one će same pronaći najbolji put i to bolje nego što bi to umio i najbolji jahač...Što se više uspinjemo, staza postaje sve strmija, staza vijuga gore-dolje preko visokih litica, iznad kojih tu i tamo kruži neki kraguj, remeteći grobnu tišinu svojim prodornim kričanjem. Iz sivih pukotina između stijena izbija slabašna trava ili nisko žbunje; po ovim brdima je jedino obilato raširena žalfija, čija se pepeljastosiva boja sa malom nijansom zelene boje samo malo razlikuje od osnovnog tona ovog stijenja...

Tako smo postepeno stigli do tačke sa koje se, preko isturenih brda, mogu vidjeti tamni talasi mora koje se neprekidno valja sve do Apulije. Nijedan predmet se ne može razlikovati u tom nedogledu i beskraju; samo bi se ti i tamo poput kakvih svijetlih tačaka u tamnoj masi ukazala bijela jedra. Utoliko prijatnije djeluje kada se sa tog beskraja pogled skrene nadolje, na živopisnu raznovrsnost Boke Kotorske, koja se, iako smo u međuvremenu prevalili toliki put, čini tako bliskom. Kao kakav pozdrav sjajila se tamo dolje vodena površina omeđena ljudskim staništima i raznovrsnim biljem, pozdrav upućen ovamo gore u jedan sasvim drugačiji svijet omeđen strmim i kamenitim liticama. Iz ove ptičje perspektive se naročito živopisnom doima Dobrota sa svojim ljupkim rastinjem između kuća omeđenih bedemima kao kakva utvrđenja. Ovaj neobični kontrast živo me podsjetio na poneki zamak Arapa u Španiji, koji, nasuprot svojoj braći u Hindustanu, budući da su okruženi ratobornim protivnicima, uobičajaju da i svoje najsajnije palate izgrađuju kao prave tvrđave...

(Iz knjige Hajnriha Štiglica "Posjeta Crnoj Gori", CID, Podgorica)

VUK POPOVIĆ (U pismu Vuku Karadžiću)

Kotor, 19. avgusta 1841.

„... Od pazara crnogorskoga do granice naše zida se put novi; na njemu rade sto pedeset ljudi s dobrom platom, zašto je krš goli. Pucanje veliko – do sto mina na dan – uveseljava nas dolje u gradu. Svrhu puta je serdar iz Risna...”

Ser A. HENRI LEJARD, poznati engleski arheolog, 1839.godine

...Kada smo u četiri sata ujutro bili spremni da krenemo na put za Cetinje, saznali smo da je stražar na gradskoj kapiji, prema postojećim propisima odbio da pusti u grad vodiče koje je Vladika poslao sa mazgama. Da bismo dobili potrebnu dozvolu za njih, morali smo dići iz sna austrijskog komandanta, koji je to vrlo ljubazno odobrio. Četiri surova, ali lijepa mladića, u kratkim bijelim vunenim gunjevima i dugačkom ogrtaču od istog materijala i iste boje, i sa malim crnim kapama, pojavili su se u našem stanu. Svaki je nosio dugačku pušku, i bili su naoružani do zuba pištoljima, jataganima i noževima. Oni su doveli dvije mazge za nas i jednog konja za prtljag, a sa njima je išla i jedna okretna žena, poslata da na svojim leđima ponese ako bi bilo kakvog posebnog tereta...

Bilo je već pet sati kada smo izašli iz kapije. Prošli smo kraj ozidanog prostora u kome se održavao crnogorski pazar i odmah počeli da se penjemo uz krševite i strme planine koje se naglo dižu iza grada. Pođosmo stazom na mazgama uz strmoglavi i kameniti nagib, imajući pogled na grad i utvrđenja koja su ležala ispod naših nogu i na lijepu Boku. Izgledalo je kao da bismo se mogli baciti kamenom na ulicu. Penjući se sve više i više, ugledali bismo za časak daleki Jadran...

(Iz knjige Lj. Durkovića Jakšića "Englezi o Njegošu i Crnoj Gori")

EDVARD LEVIČ MITFORD, Englez, član Kraljevskog geografskog društva, 1839. godine

...Rano izjutra uzjahasmo dvije mazge, treću natovarenu našim prtljagom, pa krenusmo na put u najboljem raspoloženju. Goršraci su išli pješice naoružani dugim puškama, pištoljima i jataganima. Oni nose na glavi crvene kape omotane maramom ili platnom, široke gaće do ispod koljena i bijelu suknenu dolamu izvezenu sprijeda svilom i utegnutu opasačem. To su ljudi snažne građe, a vođa grupe, starac od šezdeset godina, peo se pred nama strmim usponima, lakoćom i gipkošću jedne divokoze, zabavljajući nas usput pričama o svojim hrabrim podvizima protiv Francuza i Italijana, jednim ne mnogo biranim italijanskim jezikom, ali ipak sasvim razumljivim... Uspon planinom bio je strm i opasan, ali izgleda da su mazge bile navikle na ovaj put. One su se izvrsno pele i pentrale po strmoj stazi na način koji je zadivljivao, stavljajući svoje noge sa najvećom preciznošću u pukotine i zasijeke, koje su u stijene već utisnule njihove prethodnice. Jahali smo bez uzde i samo osvjedočenoj pameti ovih životinja mogli smo zahvaliti što smo se bar donekle osjećali sigurni za naše glave. One su nas zdrave i čitave prenosili preko litica, duž provalija, gdje je izgledalo da nema prolaza ni za jednu divokozu. Najzad dospjesmo do prilično ravnog zemljišta, i nastavismo put kroz predjele ogromnog bijelog stijenja, koje raspuklo i prijeteći leži haotično rastureno na sve strane. Zatim zaronismo u tamnu prastaru bukovu šumu, da opet poslije izbijemo na sličan kameniti predio. I tako su se neprestano ovi predjeli smjenjivali jedan za drugim...

(Iz knjige Lj. Durkovića Jakšića "Englezi o Njegošu i Crnoj Gori")

LORD KLARENS PEDŽET, engleski oficir, upravitelj korvete, 1844. godine

...Zatim sam poslan u interesantnu ekspediciju kod crnogorskog Vladike ili princa, jednog divljeg poglavara... On je bio u neprekidnom ratu sa Turskom. Ser Statford Kaning protestovao je kod Turaka zbog njihovog divljaštva prema Crnogorcima, ali su mu oni odgovorili da za to nijesu krivi, jer su Crnogorci jedna banda razbojnika i da oni uvijek prvi napadaju. Ukotvio sam se u Boki Kotorskoj i odatle produžio konjem jednom strmom stazom koja je vodila do Crne Gore. Na granici me sačekala jedna grupa pravih pravcati ubojica i ispratila me do njihove prijestonice Cetinja u koju smo stigli poslije čitavog dana jahanja. Ispred same varošice izjahao je Vladika sa svojom pratnjom da nas dočeka. On mi je davao obilna obećanja u pogledu svog dobrog vladanja, i zaista, za kratko vrijeme vladalo je primirje između njega i Turaka...

VILHELM EBEL, njemački botaničar, 1841. godine. "Izvještaj sa puta po Crnoj Gori"

...Krasan pogled na morski zaliv Kotora, koji je sada stajao pred nama sa svim svojim čarima, obešteto me za sve tegobe puta koje smo dovdje pretrpjeli. Sada smo imali u zaleđu Kotora sve planine od sjevera do juga, a koje smo najvećim dijelom savladali. Dolje smo vidjeli ne samo najveće tvrđave nego i mnoga druga mjesta oko morskih zatona. Okolina Škaljara ličila je cvjetnom vrtu, sami

morski zatoni jezeru, a mjesta Stoliv, Prčanj i Muo na strani okrenutoj Jadranskom moru, bila su ljupko naređana po istom redosljedu kao što smo to vidjeli iz broda u prolazu u našem dolasku. Brda koja su zatvarala zaliv oslikavala su se kroz šarolika osjenčenja sa bojama vode i visinama Krivošija koje su još bile pokrivene snijegom. U daljini treperilo je lijepo Jadransko more, a na krajnjoj granici horizonta ispod magličastih oblaka krila se obala Apulije. Stajali smo i gledali. Išli smo i ponovo stali. Ponovo smo gledali porema Apuliji i nanovo krenuli, i nijesmo mogli da se nauživamo...

(Iz knjige "Crna Gora vrata Balkana", Obod, Cetinje, 1991.)

EDUARD GRIJ, austrijski komesar, 1842.-"Četiri dana u Crnoj Gori..."

"...U devet sati prije podne krenuli smo na put, ja i Vuleta smo jahali na mazgama, koje su bile došle sa Njeguša; naš prtljag su bile uprtile dvije crnogorske žene; jedan drugi Crnogorac nosio je jednu malu korpu sa životnim namirnicama, a perjanik s pismonošom Šutom bio je vođa. Pošto smo prošli pored vrlo dobro očuvanog pazarskog puta koji je sagrađen prošle godine, prešli smo austrijsku granicu kod dobro poznatog brijega Pračišta. Kad smo stigli na vrh Krsca, pred nama se prostrla ravnica Njeguške opštine koja je još bila pokrivena snijegom...U krčmi na Njegušima očekivali su me stric Vladičin Stanko Petrović, a skoro stotinu crnogoraca...Poslije petnaest minuta hoda morao sam da se zaustavim kod Vladfičinih roditelja. Tamo sam našao njegova 85 godišnjeg oca i njegovu 60 godišnju majku...Svi smo bili počašćeni kavom saksonske prirode i rakijom...Na Njeguše sam ostavio mazge, pošto smo pak samo pješice mogli preći preko jedne planine, nalik glečera koja je sasvim bila pokrivena ledom i snijegom...Najviše sam žalio sirote žene koje su bile opterećene našim prtljagom...one su sve to morale da vuku do Cetinja...

Moj dolazak bio je objavljen paljbom iz topova, i Vladika, okružen svojim senatorima, primio me je u bilijarskoj sobi sa uobičajenom ljubaznošću..."

(Iz knjige Jevta M. Milovića "Njegoš u svom vremenu", NIO UR, Nikšić, 1985.g.)

ČARLS LEMB, engleski putopisac, 1843.godine

...Napustismo Dubrovnik ali, usljed rđavog vremena, uplovismo u Boku Kotorsku. Ne može se zamisliti mjesto koje je po cjelokupnom svom položaju toliko odsječeno od ostalog svijeta kao što je Boka. Na samoj obali, natkriljena sa svih strana ogromnim planinama, ona je skoro preko cijelog dana lišena čak i sunčeve svjetlosti...Kroz Kotor prolazi dalmatinski obalni put, mislim jedini u zemlji...Istina, postoji i jedan planinski puteljak kojim se poslije tročasovnog uspinjanja stiže do Crne Gore; on sre krivudavo penje od samih kotorskih kapija, pa sve dok se čovjeku ne učini da je iščezao u oblacima...

Između Crne Gore i Kotora ne postoji nikakav karantin...jer bez Crne Gore Kotor ne bi mogao da opstane, a bez Kotora Crnoj Gori bi život bio veoma tegoban. Tri puta nedjeljno je pazar ispred kotorskih kapija, gdje silaze Crnogorci sa svojih brda; ljudi pod bremenom oružja i nezavisnosti, a njihove žene i mazge natovarene najboljim oproizvodima svoga kraja...

Tako 17. novembra oko devet časova krenusmo za Cetinje...Okolo deset časova počesmo da se penjemo uz strminu...Poslije dvočasovnog penjanja, ednim veoma strmim, ali inače dobrim putem, stigismo do graničnog kamena. Odavde je put postajao odmah lošiji i pretvarao se u običnu stazu zas mazge. Poslije još jednog sata hoda stigismo do glavnog uspona, a odatle preko planina prispjesmo u jedno selo...I odavde pa do Cetinja staza vodi kroz predjele koji mora da su preko cijele godine goli i pusti. Tu odmah uzdižu se vrhovi najviših crnogorskih planina...Osim nekoliko zakržljalih žbunova bukovog drveta, koje ovdje služi za ogrijev, nema

druge vegetacije; sve ostalo je suro stijenje, krševito i oštro.
 Usput prođosmo kroz selo Njeguše, rodno mjesto porodice Petrović. Pokazaše nam kuću u kojoj je rođen sadašnji Vladika...
(Iz knjige Lj. Durkovića Jakšića "Englezi o Njegošu i Crnoj Gori")

SER GARDNER VILKINSON, istaknuti član više engleskih naučnih društava, 1844.g.

Pošto su se stvari pripremljene za moj odlazak iz Kotora i pošto sam pribavio jednog vodiča, jednog čovjeka sa Krfa poznatog po istaknutom imenu Cezare Petrarka, smatrao sam da sam sasvim dobro opremljen za put...
 Konji su iznajmljeni od jednog Crnogorca, koji je imao tu sreću da nosi vrlo uobičajeno ime, Špiro. Čekao nas je na pazaru, izvan Kotorske kapije. Pošto je moj laki prtljag brzo natovaren, pošli smo krivudavim putem ka crnogorskoj granici...
 Pogled koji se otvarao na Kotorski zaliv, dok smo zavijali usponom, bio je divan. Svaki zaokret izgledalo je da pruža sve ljepši izgled njegovih zupčastih obala, iskićenim selima, koja se ogledaju dolje u dubokoj mirnoj vodi, dok se krševite sive planine nadvisuju na sve strane iznad zaliva i predgorja, dižući se jedna iznad druge kao neki ogroman reljef. Ovaj put napravljen je tek nakon nekoliko godina. Vrlo je dobro sagrađen i ima vrlo lak uspon; ali njegov je nedostatak u tome što otvori za prolaz vodenih tokova nisu dovoljno široki pa bi mogla doći u pitanje njegova sigurnost za vrijeme velikih kiša. Puškarnice kotorske tvrđave nadvijaju se nad putem, dok ovaj krivuda padinom planine i preko plitkih jaruga odmah ispod njih. A kad se dođe do ravni koja je na istoj visini sa vrhom ove tvrđave, ugledate put za Budvu i malu tvrđavu koja njime gospodari, a koja sa Kotorom stvara odbrambenu liniju. Među stijenama, odmah ispod zidova tvrđave, je mali morlački zaseok Špiljari, koji ima devet kuća. Oni su se uvek ograničavali na ovaj broj kuća, zbog uvjerenja da se mora desiti neka nesreća čim se ovaj broj prevaziđe. Ali moć navike je tako jaka da one pretpostavljaju ovo mjesto svakom drugom, pa ih nikakva ponuda jednog sigurnog mjesta za stanovanje ne može navesti da ovo napuste. Ovih devet porodica su vrlo vrijedne, a žene su poznate po svojoj ljepoti.
 Put se pruža izvesnim dijelom iznad visine na kojoj se nalazi tvrđava i ide ka granici, gde se sastaje sa drugim putem, koji je Vladičevo djelo. Ovaj je vrlo slabo građen. Produžava se do vrha planina, odatle do Njeguša i Cetinja. Crnogorci su u razmacima obiležili njegov pravac kamenjem, koje služi kao putokaz putnicima za vrijeme zimskih snjegova. On je često zavejan dubokim smetovima, naročito u strmom i uskom dijelu klanca, gdje su mnogi izgubili živote pokušavajući da pređu planinu u doba duboke zime...
(Iz knjige Lj. Durkovića Jakšića "Englezi o Njegošu i Crnoj Gori")

TIMELEONE VEDOVI, italijanski publicista, 1854 I 1859.g.

Od Kotora četiri puta vode do Cetinja. Najkraći prolazi kroz Špiljare koji se nalaze na obronku planine Lovćen, ili, ostavljajući po strani rečeno selo, dotiče brdo Castello, gdje se spajaju dva puta i prolaze kroz sela: Vrba- Dnelji dol, Kopito, Korito i Raičevići, koji čine opštinu Njeguši; nastavljajući, zatim, preko Jezerskog vrha stiže se na Cetinje. Taj put moguće je preći za osam sati, ali ne uvijek na konju, pošto je u prva dva sata prekomjerno strm.
 Rečenim putevima ne može prolaziti vojska pošto se negdje mora ići jedan za drugim, a negdje se kao vjeverica morate verati da biste savladali kakav uspon. Usput nema nikakvih staništa pa morate sa sobom nositi hranu koja vam može zatrebati; putevi su zaštićeni

mnogim skrovitim mjestima i zatvoreni tijesnim klancima tako da bi samo četiri čovjeka velikim gromadama, zgodno namještenim, mogli zgnječiti veliki broj neprijatelja.

Pokušati, stoga, osvojiti crnogorske litice, predstavljalo bi ne samo nesmotrenost nego i ludost...

(Timeleone Vedovi, "Bilješke o Crnoj Gori", CID, Podgorica)

HENRIH FEDERIK VININGTON-INGRAM-admiral engleske mornarice, 1844.g.

Jedan od razloga naše posjete Kotoru bio je sastanak sa episkopom ili Vladikom crnogorskim u njegovom domu u planini. On je poslao svoga ađutanta sa jakim stražom oružanih ljudi da prate našu grupu na putu do njega.

Ađutant je po rođenju bio Njemač i u odličnim vezama sa oficirima kotorskog garnizona, pa su se dvojica od njih priključila ovom putovanju. Već u ranu zoru svi su bili na konjima, a čitava gomila mještana okupila se da nas vidi pri polasku. Uspon je počeo čim smo za sobom ostavili gradsku kapiju. Jednim odličnim krivudavim putem, sa oko sedamdeset okuka, koji su nedavno Austrijanci završili, prešli smo skoro dvije trećine planine sve do mjesta gde prestaje austrijska vlast a počinje crnogorska, sa nečim što jedva može da predstavlja bijedno izvinjenje za jedan put. Naši vodiči su nam usput ukazivali mnoštvo odvaljenih stijena pričvršćenim lancima za padine planine, kako bi se sprečilo njihovo odronjavanje na grad.

Odmah posle graničnog kamena uskoro smo se našli među oblacima, a puteljak je postao toliko rđav- ličio je skoro na neko staro, srušeno stepenište- da nam je izgledalo preporučljivije da siđemo sa konja i povjerimo se sopstvenim nogama nego nogama naših životinja. Pogotovu što smo se jednom ili dvaput, našli nenadno ispred ponora, koji su na ovom delu puta bili vrlo česti. Naša pratnja obavještavala je o našem kretanju tako što je svaki čas pucala iz svojih dugih, vitkih pušaka, ne vodeći ni najmanje računa o trošenju dragocjenog olova, niti o nesreći koja je mogla da se nanese nekom meštanim u blizini. Još jedan sat vikanja, pucnjave i veranja uz golo stijenje, doveo je našu grupu do vrha planine, kojom smo se peli ukupno tri sata. Ovde su nas sada opkolili gusti oblaci, zaklanjajući velečanstveni vidik, koji smo imali sreće da vidimo kasnije prilikom povratka. Nešto dalje sunce se probilo kroz maglu otkrivajući okolni predio. A tužan je zaista i turoban bio taj prizor: dokle god je okolo moglo da dopre vidjela se samo gomila sivog stijenja koje je povremeno tonulo u dubine, a zatim se ponovo ukazivalo u obliku jasno ocrtanih vrhova. Na našoj desnoj strani nalazila se planina Lovćen, a snijeg koji je pokrivaio njen vrh jedva se razlikovao od smrznutog kamena pod njim...

Stigavši na najviši vrh našeg planinskog puta, pogled na more ukazao nam se u veličanstvenom prizoru. Kotorski zaliv, rastojanjem smanjen na veličinu jednog ribnjaka, ležao nam je pod nogama, a brod u njemu ličio je na igračku. Pošto smo se nalazili na visini dvostruko većoj nego vrhovi na suprotnij obali, pogled je mogao da nam se spusti do zaliva Tivta i Topole, sa plavim, mirnim vodama. Na desnoj strani- kuda je pogled dopirao kroz usjek između planina- ležao je slikoviti Risanski zaliv, sumoran kao ranije ali ipak nešto življi, zahvaljujući ćudljivim zracima sunca, koji su na trenutke obasjavali grad Perast, sa njegovim ostrvom i svetionikom koji se isprečio na ulazu u ove luke. Jedno ispupčenje grebena na kome smo stajali zaklanjalo nam je vidik s lijeve strane, dok se ispred nas u velikoj daljini svaki pokušaj interesovanja gubio u širinama Jadranskog mora. Bilo nam je žao da napustimo ovaj tako veličanstven prizor. Ali vrijeme je odmicalo. Zaustavili smo se na graničnoj liniji i plotuni iz pušaka počeli su da najavljuju naše približavanje kotorskim vlastima. Komadant i njegova pratnja uzjahali su nam u susret, u blizini gradske kapije, usred gomile posmatrača koji su se,

kako izgleda, mnogo interesovali za našu ekspediciju.
(Iz knjige Lj.Durkovića Jakšića "Englezi o Njegošu i Crnoj Gori")

A.S.FREZER, engleski pomorski kapetan i kapelan Kraljevske vojne akademije, 1844.g.

Izgled predjela odgovarao je romantičnim pričama. Neposredno iznad grada uzdiže se naglo na prvi pogled nepristupačan planinski predeo. Tek kad se oči malo naviknu na traženje, vidi se na koji bi se način čovjek popeo. Uzan, izvanredno sagrađen put bio je usečen u gotovo okomitu planinu. Ali reč «put» ne odgovara njegovoj suštini. To su pre neke ogromne stepenice, kako nam se i iz luke činilo. Stepenica je bilo tako mnogo, i pod malim uglovima, da kad bi se uzela u obzir visina, mogli bi se umjesno porediti sa ljestvama. Ovo je odskora bilo sagrađeno, a na koji su način ljudi ranije prelazili, teško je reći. Vjerovatno da je ova teškoća u saobraćaju uglavnom doprinjela održavanju varvarstva. Sada putem idu i dobro potkovani konji sa pažljivim jahačima. Gorštaci povremeno odlaze u grad radi preprodaje grubih proizvoda sopstvene izrade. U ovakvim prilikama moraju ostaviti svoje oružje u stražari van kapija, kao i svi ostali kad ulaze u grad. U ovom se skloništu može vidjeti lijepa zbirka užasnih dugih pušaka kojima se Albanci tako korisno služe... Sledećeg dana uveče prvi put smo ugledali zvaničnog predstavnika plemena. Nas nekoliko odšetali smo prema podnožju planine, i u prijatnoj tišini njenih senki razmišljali o sutrašnjim mogućim događajima. Prijatan mostić preko planinskog potoka poslužio nam je kao sjedište odakle smo žudno posmatrali visove. Suprotnost između ljupkosti predgrađa, gradskog žagora, bučne prilježnosti seljaka i tmurne osamljenosti planine oduševila nas je. Ubrzo se utisak usamljenosti izgubio jer su se pojavili ljudi koji su silazili. Jedna prilika na konju praćena je bila nekolicinom pešaka. Odjeća konjanika služila je da se istakne važna osoba, bez oznake njegovog položaja. Njegova nošnja pokazivala je stil varvarske veličanstvenosti koja prezire pojam propisne jednoobraznosti... Ovu sjajnu ličnost pratilo je nekoliko sluga-tipični predstavnici plemena. Oni su skoro bez izuzetka ogromnog rasta, crnjomanjasti i vitki. Tamne kovrdže daju neki divljačni izgled njihovim licima. Njihovi dugi udovi pružaju dokaz lične radinosti nametnute uslovima života. Odjeća im je jednostavna i ne ometa kretanje. Cijela družina bila je dobro naoružana, a čak i neka junačina smatrala bi ih strašnim...

(Iz knjige Lj.Durkovića Jakšića "Englezi o Njegošu i Crnoj Gori")

ANDRJU ARČIBALD PETON, engleski pisac i diplomata, 1846.god.

U normalnim prilikama nema nikakve opasnosti od Kotora do Cetinja, a Crnogorac je bezopasan kao vuk usred ljeta; ali morite ga pretjerano glađu i sve je dobrodošlo njegovim šapama; tako sam smatrao da je u svakom slučaju sigurnije ići u društvu. Sastanak je bio u osam sati na Crnogorskom pazaru, izvan kapija Kotora. Običan krov, podignut na grubo tesanim stubovima, i drvored u samom podnožju jedne od onih užasnih litica oko Kotora, bilo je mjesto gde su Crnogorci razmjenjivali jegulje iz Skadarskog jezera, kože i druge proizvode, za ulje i nešto grube manufakturne i kolonijalne robe koja im je bila potrebna. Počeli smo se peti uz čuvene kotorske stepenice, prema kojima su turske stepenice bile šala, jer su ove bile najneobičniji put kojim sam se ikad peo. Zanimljivo je putovati kolima kroz Velebit, ali peti se uz stijenu visoku 4000 stopa, i skoro sasvim okomitu, bilo je zaista stavljanje živaca na probu. Nije moglo biti manje od pedeset okuka, jedna iznad druge, i gledan odozgo put je izgledao kao splet

konopaca. Dok smo prolazili jednu kulu tvrđave za drugom, cio predio Kotora izgledao je kao gledan iz balona. Na brodovima su se vidjele samo palube. Ne pretjerujem u opisu kada kažem da su, pošto smo stigli na vrh, iako nismo stajali sasvim okomito nad Kotorom, ljudske prilike na svetložutom pošljunčanom keju izgledale kao nejasne crne tačke, da su se golim okom jedva mogle nazrijeti. Zato je nezavisnost Crne Gore prestajala da bude zagonetka svakome ko se uspne ovim putem. Kako sumorne i visoke izgledaju planine s druge strane zaliva kada ih čovek gleda odozdo, stojeći na kotorskom pristaništu. Sada gledam naniže na njihove grebene i proširujem vidik i saznanje, bacajući pogled preko njih na prostrani plavi pokrivač Jadrana, na liniju gdje se nebo spaja s morem, koja mi pokazuje na kakvoj visini se nalazim...

Pošto sam se srećno uspeo na vrh, nijesam više bio u Austriji, već u Crnoj Gori...Nasred ravnice je primitivna mehana, a burence od tek istopljenog sjajnog olova bilo je jedini vidljivi znak za zabavu čoveku na konju. I kad smo sjahali, krčmar je izneo hleba, sira i vina, a zatim smo produžili ka Njegušima...

(Iz knjige Lj.Durkovića Jakšića "Englezi o Njegušu i Crnoj Gori")

GZAVIJE MARMIJE, francuski književnik i putopisac, zamjenik ministra prosvjete, član Francuske akademije,1852.g.

Ipak smo dosta dobro išli do izvjesne razdaljine. Peli smo se lijepim putevima koje su započeli Francuzi, a dovršili Austrijanci, na planinu koja se uzdiže iznad kotorske tvrđave. Taj put, čiji je uspon vješto ublažen velikim brojem krivina, produžava se do visine od oko tri hiljade stopa, do granice sa carskom teritorijom.

Ali što smo više odmicali mračnim klancem koji se od vrhova utvrđenja uzdiže do vrhova stijena poređanih kao bedemi oko kneževine Crne Gore, sve okolo nas popimalo je zlokoban izgled. Slijeva, duboka provalija u kojoj su bučale pjenušave bujice, s desna, okomit vrh mjestimično izbrazdan blatnjavim slapovima. Iza nas Kotorski zaliv natkriljen maglom kao olovnim zvonom, a ispred nas obruč stijena u kome sam uzaludno nastojao da nađem izlaz. Ponekad bi sijevanje munje, kao zapaljena strijela, zaparalo oblake natuštene nad našim glavama. Onda bi odjeknula grmljavina i sa grebena na greben, iz klanca u klanac, odbijala se u daljinu kao prasak mine koja eksplodira ili jeka nekog tužnog glasa. I nigdje ljudskog bića na putu, i nigdje tračka nade da će vidik biti bolji.

Bio je to jedan od onih uzvišenih i strašnih prizora koji pogađaju čovjekovo srce kao strujni udar, koji mu na trenutak, kao orlu, daju neku divlju radost, a onda ga stišavaju jer spoznaje svoju nemoć pred zastrašujućom snagom Gospoda...

Kamenje na koje smo se oslanjali penjući se, kotrljalo se pod našim nogama, tlo pokriveno pjenušavom vodom bilo je klizavo kao led i mi smo se grčevito držali za krčljave stabljike koje su se često odvajale i ostajale u našim rukama. Na tom putu zamišljao sam položaj u kojem bi se našao neprijateljski odred koji bi, u takvim okolnostima, pokušao da osvoji vrhove Crne Gore. Nekoliko ljudi postavljenih na uzvišenjima bilo bi dovoljno da ga odbije, koliko sam puta u toku puta mogao da primjetim to isto.

Nakon dugog penjanja, najzad smo stigli do mjesta koje je Janko tražio i zamalo ne ugazismo u vodu do koljena. Tek što smo prešli preko vodopada, našli smo se pred bujicom koja se sa vrha planine stropoštavala u provaliju, čupajući u olujnim naletima korjenje drveća, grumenje zemlje koje se drobilo u njenoj pjeni. Tu nije bilo nikakvog pogodnog zavoja da se njim zaobiđe, nikakvog izgleda da se nađe pličak.

Strašna bujica padala je kao Staubbach na jednu okomitu stijenu i slivala se pravo na put. Ovog puta uplašio sam se da nećemo moći dalje. Ipak, želio sam da pokušam...

Opasan je bio taj potok toga dana kada smo ga prešli, ali za kratko, samo dok je trajao pljusak koji se gubio u pukotinama. Na povratku

iz Cetinja prešao sam preko njega suvih nogu, kao preko Jordana. Ipak, njegovo korito je tu kao prepreka između austrijskih posjeda i crnogorske teritorije. Na jednoj njegovoj strani završava se carski drum, na drugoj počinje kameniti put koji vodi do vrha planine. Priča se da je njegovu izgradnju naredio potonji Vladika...

Penjemo se korak po korak tim « via dolorosa », skačemo kao koze sa stijene na stijenu. Janko, koga katkad pretekнем, gleda me začuđeno. Ne zna, čestiti Janko, da sam i ja, kao i on, sin planina, visokih planina Franš- Kontea. Planina je, za onoga ko je u nju rođen, Antejeva zemlja. Ima u živosti njene atmosfere, od njenih padina pa sve do njenih prevoja, neke snage koja nas podstiče, nekog poleta koji nam vraća hitrinu iz djetinjstva.

«O čari planina! «

(*Gzavije Marmije, "Pisma o Jadranu i Crnoj Gori", CID, Podgorica*)

GUSTAV RAŠ, njemački putopisac i revolucionar, 1873. i 1875. g.

" Konji su već danas popodne stigli. Tamo je počasna garda koju vam je poslalo Njegovo Veličanstvo. Ta pratnja vam zapravo ne bi bila potrebna zbog bezbjednosti. A stari put za Crnu Goru poznajete, zar ne? », rekao je Lojdov agent. Pri tome je rukom pokazao na onu dvojicu kao borovi izrasla gardista koji su stajali iza konzula.

« Da, da, stari put! », rekao sam uzdahnuvši i pri tome sam pružio ruku gardistima, « stari put je strašan, užasan! »

A tokom noći kao da mi je bilo suđeno da Kotor ponovo doživim u istoj atmosferi kao prije tri godine; nebeskim svodom zacario je « il tempo fantastiko », te su bura i široko započeli svoju divlju i žestoku borbu za prevlast. Opet je padala kiša kao iz kabla, sijevalo je i grmjelo gotovo neprestano, a svaki put bi se skoro istovremeno sa munjom začula grmljavina; povremeno mi se činilo kao da zemlja podrhtava...

A onda sam oko deset sati, baš kao prije tri godine, na pazaru ili « pjaci » Crnogoraca kraj bučne i hučne Fijumere uzjahao konja.

Konzul i Lojdov agent pojavili su se istovremeno na pazaru da se od mene oprostite. » Telegrafisao sam na Njeguše i na Cetinje da krećete », rekao je konzul. Najzad je povorka krenula. Oba gardista jahala su na čelu. Iza mene je Stana, glasnikova žena, koja je moj prtljag bila natovarila na jednu mulu, jahala na svom malom brdskom konju. Ona je, pošto je bila nedjelja, preko svoje tamne odjeće bila navukla bijelu lepršavu kabanicu. Povorka je djelovala veoma živopisno. Pojma nijesam imao kakve me neugodne dogodovštine očekuju tamo gore na vrhu ove strašne vrleti prema kojoj smo se uputili. Nedjeljno jutro bilo je vedro i tiho. Ispod mene su se na jutarnjem suncu bjelicali i svjetlucali smaragdnozeleni zalivi Boke. U Kotoru su na katedrali zvonila nedjeljna zvona.

Kameniti puteljak kojim smo jahali učinio mi se da je još lošiji i opasniji nego što je bilo prije tri godine. Očigledno su ga potpuno zapustili, pošto je bio u izgledu novi brdski put. Uzani puteljak, na čijim krivinama je čovjeka, kada bi pogledao dolje, lako mogla da spopadne vrtoglavica, bio je zatrpan kamenjem i komadima stijena. O nekom zaštitnom bedemu ili grudobranu na ovoj stjenovitoj vrleti ne može biti govora. Kada iz suprotnog pravca naiđe neki jahač ili neko sa tovarnom životinjom, onda je mimoilaženje veoma teško, a na mjestima na kojima puteljak vijuga preko isturenih litica čak je često i veoma opasno. Poslije sata jahanja tvrđava Svetog Ivana je već ležala daleko ispod mene. Iza stjenovitih uzvišenja koja okružuju zalive Boke prostire se beskrajno ogledalo Jadranskog mora. Visina je bila vrtoglava. Poslije dva sata jahanja zastao sam na vrhu litice, a odmah tu pored mene stali su gardisti i Stana na

njenom malom brdskom konju. Njena laka bijela kabanica lepršala je na vjetru.

U stjenovitom tlu, prekrivenom nanesenim kamenjem, samo bi se tu i tamo ukazala tanka crta zelene trave. Poslije nekih pola sata prešao sam na crnogorsku granicu. Preda mnom se ukazala sasvim druga slika ovog kraja nego prije tri godine. Mogao sam pogledom da obuhvatim novi put gotovo sve do mjesta na kojem se penje uz visoravan Njeguša. Novi put vijugao je, s moje desne strane, visoko uz mene uz litice da bi se u istoj ravni spojio sa austrijskim putem koji prolazi pored tvrđave Trojica. Jedna uska, ali dobro urađena serpentina vodila je u mnogim zavojima od starog stjenovitog puteljka po kojem sam jahao gore na novi put. Jahao sam serpentinom. Prije tri godine sam skrenuo ulijevo da bih poslije pola sata dospio u podnožje Krstaca, gdje sam morao da sjašem i da se pješice uzverem uz stijene ove strašne litice. Novi put savladao je sve strahote Krstaca. Bio je šorok svega šest stopa pri nagibu od svega pet procenata. Išao sam laganim korakom, diveći se čudu od gradnje prvog crnogorskog puta koji je nastao na mjestu jedne gotovo neprohodne brdske staze. U gradnji ovog puta, koji je napravljen za manje od godinu dana, sudjelovalo je stanovništvo nahije, i to u grupama i besplatno. Put je cijelom svojom dužinom uz pomoć dinamita bio gotovo ukopan u ove vrletne stijene. Na dva mjesta su isturene stijene bile probijene galerijama. Svuda je put prema bezdanima bio zaštićen izgrađenim bedemima. Pogled u bezdan bio je strašan. Moj pogled kružio je po stjenovitoj kamenitoj goleti i divljini kakvu nikada nijesam vidio ni u tirolskim krečnjačkim planinama. Dubine bezdana bile su ispunjene vodama ili nanesenim sitnim kamenjem. Nigdje ni traga od nekog zelenila i bilja u ovoj divljini od kamenja i stijenja.

Jedan konjanik u crnogorskoj nošnji, sa strukom prebačenom preko ramena, s crvenom crnogorskom kapom na glavi, dolazio mi je galopom u susret od Njeguša. Jahao je jednog snažnog osedlanog konja na turski način...Bio je to njeguški pop kojega sam prije tri godine upoznao na Cetinju. Kad je pročitao depešu konzula iz Kotora da sam krenuo sa Crnogorskog pazara pred kapijom Fijumera, pojahao je svog konja i krenuo mi u susret...

(Gustav Raš, "CRna Gora u pričama" , CID, Podgorica)

ĐUZEPE MARKOTI, italijanski romansijer i publicista,1886.g.

Ali kao u svim malim i velikim gradovima hrišćanskog svijeta, ono najbolje u Kotoru steklo se u Katedrali...Početkom 9.vijeka dvoje supružnika, čiji su grobovi sačuvani u bočnom ulazu, podiglo je crkvu. Ovaj izvanredni par mislio je na sve: kupili su od venecijanskih trgovaca tijelo (maloazijskog) mučenika Sv.Tripuna (iz 3.v.), koji je tako postao zaštitnik Kotora i najpopularniji svetac u Dalmaciji. Ko želi da čuje legendu o njemu, neka u Veneciji posjeti crkvicu Skjavoni, u kojoj je Karpačo (ital.slikar,oko 1500.g.) svojim magičnim kistom uz Sv.Đorđa i Trifuna posvetio...

Krenuli smo iz Kotora sa prvim pijetlima. Zbog oblačnog neba i odsustva meseca noć je bila sasvim tamna. Pravo vrijeme za ribolov. U tami se tu i tamo vidio bljesak fenjera i baklji sa ribarskih barki. Da li su pokušali da potegnu mreže za sitnu ribu, kojom se prehranjuju siromašni, ili veće, za cipole, koji daju ukusnu botargu, skušu i sardinu, nijesam mogao naslutiti. Prizor velikih crvenih treperavih vatri u mraku bio je fantastičan.

Kola, tek izašla iz grada, počela su da se penju uz brdo. Videći kako bar dvadeset puta, u pravilnim intervalima, nestaju i pojavljuju se vatre iz zaliva, shvatio sam da se staza penje cik- cak uz jednu veoma visoku planinu, gotovo potpuno okomitu. Zovu je Skala i ima,

vjerovatno, sedamdesetak usjeka.

Kada se pojavila prva jutarnja svjetlost, već smo bili dosta visoko. Odozgo, kotorski zaliv je izgledao kao čaša vode. Ostali, veći, bili su poput zdjela. Barke na povratku iz ribolova, kao mušice. Odozgo se sve moglo obuhvatiti jednim pogledom, svi djelovi te Boke koje smo dan ranije pažljivo pretresali plovećim brodom: i pride otvoreno more Jadrana. Poslije tri sata penjanja, pred očima mi je još uvijek bio, sasvim umanjen, isti prizor, kao da sam se uspinjao vazdušnim balonom. Bio sam gotovo povjerovao da sam žrtva halucinacija i osjećao sam vrtoglavicu. Da se oporavim, upravih pogled ka planinama. One su se, zbog daljine i raznovrsnosti stijena, pojavljivale bijele kao sneg, sive kao kišni oblaci, zelenkaste kao krajolik u proljeće, ljubičaste kao zora u južnim krajevima, plave kao vedro nebo. Iako nijesam uopšte spavao, nijesam osjećao pospanost pred takvim prizorom. Konačno, brdo koje je neposredno iza Kotora, izgleda kao da je palo preko grada i zatrpalo ga. Na najvišoj smo tački, na granici Crne Gore. Put ide ravno, jednim kraćim dijelom prosječen je među stijenama ili je uz prag dubokih pećina i izlazi na crnogorsku visoravan Njeguši.

(Đuzepe Markoti, "Crna Gora i njene žene", CID, Podgorica)

ANTONIO BALDAČI, italijanski botaničar, 1885.g.

Dana 23.juna sunce je zalazilo kada mi se javila ideja da izađem u Crnu Goru. Izašao sam iz kotorskog grada i stigao na jedan mali trg koji jednom stranom završava u moru, a drugom uz planinske strane koje su na ovom mjestu bile turobne i crne i ličile na kapiju nekog ambisa. Na tom mjestu Crnogorci održavaju svoj pazar.

Duvao je vjetar i tamne oblačine pokrivala su horizont sa sjevera. Zagledan u ogromne visine, što su bile predamnom, i sam bez vodiča, u kasne sate, započeo sam uspon. Put je paklen. Veći komadi kamena bili su svuda razbacani i znatno su otežavali kretanje. Poslije nekoliko koraka stigao sam do skalinade...To je put, jedan priječac, koji, iako nije rađen za kola ni druga vozila, ima prednost jer znatno skraćuje put između Kotora i Cetinja. On se penje spiralno planinom i tako formira jednu ogromnu skalinadu od 63 oštre krivine, sa kojih se uvijek vidi grad pri dnu Boke.

Crnogorac sa svojom kozjom vještinom još više skraćuje taj put penjući se bez ikakvog zamora strminama i provalijama. Poslije tri kvarta od ure skreće se desno u podnožje zidova tvrđave, gdje se nalazi pola skrivena, a pola otkrivena graciozna i pitoreskna grupa kuća. To su Špiljari, čiji stanovnici se nose na isti način kao i sinovi Crne Gore, a imaju, takođe, i iste običaje i tradicije.

Stalno se penjem, ali usporenog i otežalog koraka. Srijeću me mnoge grupice Crnogoraca sa Njeguša. To je prvo važnije selo na koje nailazi onaj koji ide od Kotora za Cetinje. Stizali su me, pa iako sam bio u očajnom stanju, niko me nije zagledivao i kritikovao, što predstavlja običaj skromnosti i pristojnosti, a što često nedostaje u nas, naročito na selu...

Oduševljenje me ponijelo ljepotom mjesta, a i time što sam konačno mogao da vidim ove divove kako se kreću njihovim nepristupačnim planinama, tako da sam se prepustio slobodnim mislima, zaboravio prtljag i nastavio svojim putem. Primijetio sam nestanak, i kada sam već povjerovao da sam ga izgubio, jedan lijep tip čovjeka, visok gotovo dva metra, sustigao me, pokazao mi zaboravljeni zavežljaj i upitao da li je moj. Kad sam mu to potvrdio, pružio mi ga je, stegnuo mi ruku i kad je vidio da sam sin Italijan, zagrlio me i više puta poljubio...

...Sa mladalačkim entuzijazmom u srcu peo sam se put jedne od najgrandioznijih panorama Mediterana. Penjao sam se uživajući u neopisivom pogledu na Bokokotorski zaliv i beskrajno more...Ovo je bio peti put kako sam uživao u ovom prizoru. Ne zaustavljajući se da ponovo uživam, malo pomalo napredovao sam put vrha. Napokon smo stigli do Krsca...Ovdje je priroda u pravom krečnjaku,

ispresijecana bujičnjacima koji se spuštaju put provalija, i sa pećinama i isturenim kamenim masama...Na kraju, malo pomalo stižem na toliko željeni vrh. Dobio sam nagradu u divnom vidiku u kojem sam uživao sa ovog veličanstvenog vrha. O panorami koja se otvara, mogu samo da kažem da je veličanstvena...

(Iz knjige "Crna Gora vrata Balkana, Obod, Cetinje, 1991.)

LUDVIG KUBA, češki slikar i folklorist, 1890.i 1891.g.

Mnogi Boku upoređuju sa Bosforom, ali prednost daju prvom zalivu. Bosfor nisam vidio, a i da jesam, ne bih se sporio. Onaj koji ovakvu ljepotu upoređuje, nije sposoban da je osjeti.

Kotorski zaliv prodire u kopno nekoliko milja, formirajući, četiri jezera spojena uskim propustima. Po obalama su rasuti gradići i naselja, čije se kuće i kućice međusobno priklanjaju u malenim skupinama...

Tada shvatamo: nema cijene za koju bi sin sin mora zamijenio svoj život za robijaško bitisanje kontinentalaca...

Sada se neposredno pred nama razastro onaj ogromni, naoko strmi zid, visok 1500 m. Pod njim se tiho, u sjenku, ušuškao Kotor, kao mrav pored slonovih nogu. Prema gore se strmo i dinamično uspinju putevi za Crnu Goru, jedan sa lijeve, drugi sa desne strane grada.

Željno iščekujem obadva. Po opisu u onom starom šniranju nalijevo prepoznajem stari konjski put koji je, izgleda, završen 1844.

godine. Penje se- uzmemo li srednju liniju- pravo uvis do mjesta na obodu stijena koje se zove Krstac i koje se može smatrati za prag Crne Gore. Broji otprilike 70 serpentina. One podsjećaju na zmiiju koja, brzo se uvijajući, puzi po stijenama prema gore. Nadesno, u velikim krivinama, penje se novi kolski put koji je odmah nakon rata 80-tih godina projektovao dalmatinski inženjer Slade. Velelepne krivine(njih otprilike 50) odozdo prema gore liče u vazduhu zaigranom biću, ili, još bolje, krivudavoj munji koja izbija iz velikog crnog oblaka, na koji ova tamna, nepregledna stjenovita površina, zaista podsjeća.

Razmišljao sam da u Kotoru iznajmim konja i da se uputim prema gore starim «konjskim putem». Ovaj put me, prije svega, mamio svim onim što sam o njemu pročitao...

Gledam uvis kao iz bunara, samo što mi nijesu ispali krajnici, i pitam se, gdje će se, ustvari, na tim sivim stijenama naći mjesta za moju golemu ekspediciju? Čini mi se neizbježnim da ćemo sa jedne od tih bezbrojnih krivina zajedno sa tovarom i mi sletjeti u propast!

Pa ipak na dnu te propasti- kojoj Kotorski zaliv ne samo da liči već doslovno jeste- šetam se grozničavom nestrpljivošću. Sagledavajući taj kiklopski bedem, čija je gornja polovina crnogorska teritorija, gorim od želje da se uzdignem do vratolomnih stjenovitih visina, a na samu pomisao da se tamo nalazi gnijezdo proslavljenih crnogorskih orlova, moje grudi, spresovane u kalup po školskim klupama, počinju da se šire, ispunjavaju neobičnom toplinom. U tom trenutku taj sivi stjenoviti zid izgledao mi je- to su strane i podnožjave crnogorskog patrijarha Lovćena- kao tajanstvena kulisa.

...Boka počinje tonuti u dubine, a sitna obalska naselja i kućice postaju nalik na mrvice. Jutro je prekrasno. Rano majsko sunce je dosad i suviše nisko da bi moglo osvjetliti cijelu Boku Kotorsku, čak do dna. Do sada njegovi zraci padaju na krasno osunčane Krivošije, a padina pod Lovćenom, po kojoj upravo šniramo put uzbrdo, još uvijek je u u sjenci. Upravo to čini put bajkovitim, jer je granica sjenke na izbornim stjenovitim padinama neobično oštra, a kotao, iz koga se trudimo da se izvučemo, time dobija neodoljivu formu... Nalazimo se na više od 800 m iznad morske pučine koja se ispod nas kiti najljupkijim bojama, na ivici one sijede, sive kamene stijene, za koju se čini da se okomito spušta naniže do Kotora. A zapravo, naše je stajalište udaljeno od mora u vazdušnoj liniji 5 km. Stojimo u neobičnom procjepu širokom kao put i tako orjentisanom da je dovoljno napraviti samo korak da se izgubi nevjerovatan pogled na

Zaliv, u trenu nam nestane ona široka plava traka Jadranskog mora, a mi se u stiješnjenom bijelo- sivim, tužno ogromnim stijenama ispranim kišom i sprženim suncem. To je zbog toga što procjep probija stijene i presjeca ih u pravcu od mora, ne pravo, već poprečno, a odmah zatim se pod pravim uglom skreće prema Crnoj Gori...

To mjesto se zove Krstac. Stojimo, dakle, na pragu Crne Gore. Pred nama je novi svijet. Opkoljeni smo svuda okolo u visini od po nekoliko stotina metara kamenjem iz kojega tu i tamo tužno zaječi zvono ili zatreperi dugi poj slavuija. Skoro da smo pomislili kako ove puste stijene nad svojim siromaštvom i bijedom tužno nariču...a onda čoban i stado rasuti po padinama. Razaznajemo teško: jer sve je sivo, i stijene, i stado, i pastir, tako da se jedno s drugim stapa...

(Ludvig Kuba, "U Crnoj Gori, CID, Podgorica)

KURT HASERT, njemački geograf, 1891- 1892.

To je Boka Kotorska koja umnogome podsjeća na Firvaldštetsko jezero i pripada najslavnijoj, najprostranijoj i najsigurnijoj luci svijeta. Pri ulazu uzdiže se divovski Orjen, a u pozadini proviruju goli stjenoviti lanci Crne Gore. Kao simbol, izdaleka uočljiv, pozdravlja jedna planina prošarana sivobijelim sniježnim flekama na njenom grebenu što nalikuje na mrtvački sanduk. To je Lovćen, sveta planina Crnogoraca, na koju vodi prastara konjska staza i nova cesta sa bezbrojnim serpentinama.

Moj pratilac pojavio se tačno na vrijeme i iznio prtljag pred kapiju pošto konjima nije bio dozvoljen ulazak u grad. Gazda mule bio je takođe prisutan i težak teret je natovren strpljivoj životinji. Nakon toga se krenulo prema Crnim planinama, dok je Kotor još počivao u jutarnjoj tišini.

Sa visinom uspona otvarao se i vidik i pojavilo se, ko bi to mogao da opiše, beskrajno more koje se u daljini gubilo na horizontu. Ispred nas ležala je Boka sa njenim strmim planinskim stijenama, njenim ljupkim obalama i lijepim kućama koje su sa visine izgledale kao male kućice dječijih igračaka. Još nekoliko koraka pa je preko ceste bio koso postavljen niz kamenja. To je označavalo granicu (924 m) pomedju tamo i ovamo, i ja sam je prekoračio sa snažnim: «ura Crna Gora».

Sada mnogo pominjano Krstac sedlo (984 m), sa kojim je bilo i najviše teškoća pri izradi ceste, više nije bilodaleko, a mi ulazimo u jedan novi pejzaž. Divlji kamenjari prekrivaju jednu sivu i u sivo obmotanu visoravan koja je zasuta uskim uzvišenjima, nepravilno raščlanjena i kao sito prošarana kružnim lijevcima i dolinama. Nijedno veće drvo ne oživljava očajnu pistinju... Prijatno je vidjeti kako Crnogorci, koji su opisivani kao dangube sa krajnjom brigom obradjuju svako parče zemlje i koriste ga kao male njivice koje često imaju više kamenja nego fine zemlje. Još smo putovali kraće vrijeme dok nas nije preuzela prva lijepo obradjena oaza u ovoj kraškoj pustoši- - ravnica Njeguši (885 m).

(Kurt Hasert, "Crna Gora", CID, Podgorica)

A. Avelo i Ž. De La Nezijer, francuski putopisci i umjetnici -1895.god.

U zaleđu poslednje prostrane vodene površine nailazimo na golemi granitni bedem. Opasan utvrđenjima pojavljuje se Kotor, naša poslednja stanica na austrijskoj teritoriji. Iznad njega je Crna Gora, ta mala kraljevina, u nevjerovatnom dekoru odvojena od civilizovanog svijeta. Ogromni planinski masiv Crne Gore, dio koji je okrenut prema moru, toliko je okomit da se jasno vide stijene, kako na vrhu tako i u podnožju planina. Čak se raspoznaje izukrštani put, koji se tamo gore «okačio» praveći svakog časa oštre zaokrete i penjući se sve dotle dok se, na kraju, ne izgubi među oblacima. To su čuvene Kotorske skale, ili kako Crnogorci kažu «

nebeski put». Kotor je jedinstven grad: u njemu možda nema ni deset porodica-starosjedilaca. Među stanovništvom ima Albanaca, Crnogoraca, Italijana, Hrvata i najmanje jedna ili dvije porodice iz raznih gradova austrijske monarhije. Dok smo se mi ispeli na prve padine sunce je sasvim zašlo. Naši konji su sami pošli prečicama, penju se s mukom, od stijene do stijene praveći nagle pokrete slabinama. Planina je toliko mračna da ne vidimo ni dva koraka pred sobom, uprkos hiljadama svitaca i svjetlucavih mušica koje obasjavaju žbunove i dodiruju nas, s vremena na vrijeme, svojim naelektrisanim krilcima. Kada se osvrnemo unazad opažamo, postepeno, Boko- kotorski zaliv. Dugo je vidljiv samo prvi bazen, drugi iskrsava iznad njega, a zatim se formira jedna veličanstvena cjelina, obavijena nevjerovatnim plavetnilom. Slavlje se vjerovatno nastavlja i muzika trešti, ali je mi više ne možemo čuti. Ništa na našem putu ne remeti uzbudljivu tišinu planine. Samo ponekad, udar konjskog kopita u kamen proizvede nekakav metalni zvuk a, potom, daleko ispred nas čujemo tužni dvopjev vodiča.

U ponoć stižemo do klanca. Nalazimo se na 1500 metara visine, na crnogorskoj zemlji. Iznenada se pojavljuje mjesec i na našim pogledima otkriva najčudesniji predio koji se može zamisliti. Na koju god stranu da se okrenemo svuda nailazimo na pomiješane naslage bezobličnih, neprirodnih, čvornatih, nakrivljenih stijena: reklo bi se- vulkanska kora ugašenih kratera kao na mjesecu, sa vidljivim pukotinama i prigušenom masom. koja čas prijete a čas je pokorna i tako čista da se čini da je sama planina žarište koje rasipa svu tu svjetlost. Ovo je strašan, ali veličanstven san. Začarani ovim bijelim priviđenjem kao da vidimo dvorove, kule i prostrane kamene gradove.

(Avelo-De la Nezijer, "Crna Gora i Hercegovina", CID, Podgorica)

Knez DM. GOLICIN (MURVALIN), ruski pisac, 1898.godine

I tako krećemo na put, najljepšim putem koji smo ikada vidjeli. Šest puta sam išao iz Kotora za Njeguše i nazad i svaki put su me bogatstvo i raznolikost ljepote koja se otvarala pred mojim očima ispunjali srećom...Mali konjići jurcaju veselim kasom, jedva malo usporavajući na strminama. A do granice Crne Gore koja leži visoko iznad nas, bliže oblacima, dosta, dosta strmina treba da se savlada. "Turska mi oduzima zemlju, Austrija mi uzima more, ostaje mi samo nebo"-rekao je jednom, kako se priča, knjaz Nikola austrijskom imperatoru I te riječi odlično ilustruju putnikov utisak dok se penje ka visoravni Njeguši. I zbilja, gotovo kao da napuštaš zemlju i ulaziš u oblast nezemaljskog, čija ljepota prevazilazi našu mogućnost primanja, kao da je priroda prosula ovdje svoje bogatstvo, ne brinući uopšte da li je čovjek sposoban da toliko ljepote doživi. Iz časa u čas sve raznolikija i prečišćenija, ona pritiska kao moć, trijumfuje u svom savršenstvu i dušu namjernika pjani vihorom utisaka...

Put se kao bijela zmija upio u gotovo okomite litice i uspuzao na visinu od hiljadu metara iznad mora. Kako Kotor ostaje za nama, Boka sve više puca pred očima, iz časa u čas mijenjajući položaj i oblik. Prva se otvori Kotorska uvala, sva u nježnim prelivima boja i lijepa kao gorsko oko. Već taj jedan zaton dovoljan je da pred njim potamne čari jezera Komo. Zatim iza jedne krivine, iznenada puca pogled na središnji zaliv: u daljini, u krajnjoj uvali, bijeli se Herceg-Novci, a na horizontu se plavi otvoreno more...cio prizor se polako primiče i uobličava, postaje sve reljefniji i blještaviji.Na cijelom svijetu nema takve ljepote kao što je ova kojom se opija pogled pri usponu iz Boke na Krstac.To je ljepota iz bajke, neuporediva, opijajuća, ljepota koja vezuje zemaljsko i nezemaljsko, velika, div-ljepota, ljepota-riječ Božja. Ne postoje riječi koje bi je izrazile. Ljudski govor nije ovdje nastao, utisci su prekrupni da bi ih jezik stanovnika zemlje mogao izraziti...

(Iz knjige Dm.Golicin, "Kraj sinjega mora", CID, Podgorica)

PJER MARŽ, francuski publicista, 1912.godine

Kotorske skale su, inače, odličan put, urađen o trošku Austrije, da bi se stiglo do crnogorske granice. Penjemo se izvanrednim putem, penjemo se...Zar nije to u našoj sudbini lualica da se bez prestanka penjemo i spuštamo izlazeći iz Kotora, prelazimo preko pijace, gdje krupni crnogorski vragovi švrljaju bez cilja, suvonjavi, mršavi kao mačke sa oluka i gdje crnogorske žene sa ogromnim teretom na glavi i olinjalim mazgama, sa buretom na leđima, čekaju trenutak da se popnu na skale...

Penjemo se klancem na čijem dnu se sjaji voda. Izgleda kao da se Kotor stropoštao u bezdan; sada njegova riva, brodovi, kuće, bedemi, izgledaju beskrajno mali; patuljasti grad i ogromna planina, žestoki kontrast zakleli biste se da nas je gore odnijela neka uspinjača ili gondola nekog balona...Odjednom je usula kiša, gruba i obilna, kao potok..Izgleda da ne umije drugačije da pada u ovoj zemlji. Oblaci, koji su maločas pokrivali planinske vrhove, pomalo se smanjuju. Spuštaju se, dok se mi penjemo, susrijećemo se i mimoilazimo. Samo časak ranije oni su bili iznad naših glava, sada su pod našim nogama; kiša je prestala, a plavo nebo je djevičanski čisto, najviši vrhovi se pojavljuju u svojoj veličanstvenosti, dok Kotor, zaliv i more izranjaju u pamučnoj bjelini izmaglice...

(Pjer Marž, "Putovanje po Crnoj Gori i Hercegovini", CID, Podgorica)

JOSEF JAN SVATEK, češki pisac i žurnalista, 1913.godine

...Hoću da kažem nešto o zome kako sam došao iz Kotora... Prvo, svakom preporučujem da razgleda prostor ispred kafane "Dojmi", gdje možete vidjeti mnogo tipova, kako dalmatinskih brđana, tako i Crnogoraca, među kojima je mnogo Crnogorki, a svi su odjeveni u živopisne nošnje. Pogotovo među ženama ima krasnih likova. Ove žene put do Kotora i nazad pređu za jedan dan, noseći robu u košarama na glavama...U ovome su perfektno umjetnice. Ujedno su neprevaziđeni pješaci, jer cijeli put pređu bez posebnih problema i to tzv. "stari put", koji vodi pored tvrđave Sv.Ivan prema gore, do crnogorske granice. Po njemu se Crnogorci i Crnogorke hitro penju i međusobno takmiče tako da, priča se, na Cetinje dođu samo malo nešto sporije nego automobil...

Sve više i više se približavamo naručju ogromnih planinskih masiva. Sada se pred nama opet otvara ogromna udolina Boke, sve dublja i sve divnija. Za trenutak ćemo se obresti i među tvrdim stijenama... Na ovim mjestima ni ljudi nema. Sve dovde, tu i tamo smo srijetali grupice žena koje su vodile natovatene magarce, ponegdje smo srijetali i brđane, među kojima je uvijek bio poneki Crnogorac, odjeven u prekrasnu crnogorsku nošnju...

Pred nama je sada već preduboka provalija, ali je nad nama još veća visina. Iznad nas do u nedogled visi put urezan u sive stijene koje su na mjestima rascijepljene klancima; njima teku kristalni pramenovi vode. Pod nama se bliješti površina mora u Boki Kotorskoj, kao popločana zelenim mramorom. Samo ponegdje na tom mramoru pojavljuju se bijele žilice. To su hrbati talasa...

Ponovo se pred nama pojavljuju planine, mnogo moćnije od onih koje smo vidjeli, visoki, sumorni hrbati Krivošija, u čije tkivo more zadire sa dva zaliva: Risanskim u kojem se nalaze dva prekrasna ostrva sa crkvama koje izgledaju kao iz prelijepa bajake, i na drugoj strani, samim Kotorskim zalivom koji prodire duboko u tkivo planina među kojima dominira legendarni Lovćen.

Tu smo već u ambijentu Cre Gore, Lovćen je planina koja vlada takoreći nad svime što je crnogorsko, bilo to u stvarnosti ili u istorijskoj tradiciji-a Lovćen dominira nad samim Kotorom nad kojim se uzdiže u visini od 1759 metara. Tu je Boka Kotorska najljepša, tu je Boka Kotorska najprivlačnija; ovdje je neprevaziđena ljepota norveških fjordova i ljepota sjevera, kojima smo nekada strijemili ne znajući da

tako blizu nas postoji nama srodna priroda, mnogo ljepša, privlačnija, kontrasnija i toplija. Tu je ugniježden grad pod zaštitom tvrđave Sv.Ivana, tvrđave koja kao da stoji uzdignuta nad gradom kao čvrsta i tvrda pesnica. O,kako bih rado više pripovijedao o tom gradu i čarobnom ovom kutku,o kako bih rado više govorio o ovom fantastičnom prostoru uopšte-ali, visoko gore među stijenama na mene čeka bijeli trag puta za Crnu Goru, pa moram zasad izostaviti opis ovog najljepšeg mjesta na slovenskom jugu...

(Jozef Jan Svatek, "Crna Gora i Skadar«, CID, Podgorica,2000.)

**Kako su govorili
naši stari:
"Svaki pravi grad
zida se tri puta:
prvi put od
kamena,
drugi put se gradi
uz pomoć riječi i
duha,**

**a treći put kada sačuva
riznicu bogatih
zbivanja iz svoje
prošlosti,
te se tako njegovo
postojanje,
ma koliko puta bio
razrušen,
ne može osporiti.**